

Mirosław Nagielski
Uniwersytet Warszawski

Rywalizacja Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim o dominację w Europie Środkowo-Wschodniej w XVI–XVII w.¹

Od schyłku XV w. ze względu na zaangażowanie Kazimierza Jagiellończyka w walkę o obsadzenie koron Węgier i Czech dla swoich synów oraz zagrożenie ze strony Zakonu krzyżackiego mniejszą uwagę przykładano na powolne, ale zauważalne nabytki terytorialne na wschodzie ze strony Księstwa Moskiewskiego pod rządami Rurykowiczów. Wiosną 1486 r. Iwan III uderzył na Lubuck i Mceńsk, a następnie na księstwa wiaziemskie. W następnym roku definitywnie odpadł od Litwy Peremyszl, zapoczątkowując długoletnie zmagania Litwinów z Moskwą na pograniczu, o których szczegółowo pisał Jan Natanson-Leski². Do silnego uderzenia doszło w 1492 r. — sygnałem do ataku była wiadomość o śmierci Kazimierza Jagiellończyka (7 VII 1492). Mceńsk i Lubuck zostały spalone, a ludność wraz z księciem Trubeckim poszła w niewolę. Zimą 1492/1493 siły moskiewskie rozszerzyły swe panowanie o Masalsk, Sierpejsk, Szreńsk i Wiaźmę³. Moskwa wykorzystwała przejście na swoją stronę wielu kniaziów, jak Siemiona Worotyńskiego czy Andrzeja Juriewicza Wiaziemskiego, którzy widząc słabość Litwy przeciągnęli do obozu Iwana III Srogiego wielu innych. Traktatem z 1494 r. Moskwa oddała część zagarniętych ziem, ale utrata Wiaziemszczyzny i księstw wierzchowskich wskazywały na dalszy kierunek ekspansji wschodniego sąsiada.

¹ Przegląd literatury dotyczący stosunków polsko-rosyjskich znajdujemy m.in. w pracy H. Grali, *Stosunki polsko-moskiewskie (XVI–połowa XVII w.) w świetle najnowszych publikacji*; „Barok”, t. III/2 (6), 1996, s. 232-244.

² J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, Lwów — Warszawa 1922, s. 68-69.

³ L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I (1377–1499), Warszawa 1930, s. 404-405; por. M. Plewczyński, *Wojny Jagiellonów z wschodnimi i południowymi sąsiadami Królestwa Polskiego w XV wieku*, Siedlce 2002, s. 150-153.

Odzyskanie Mceńska i Lubucka, i to na krótki okres nie rekompensowało poniesionych strat. Jagiellonowie jednak liczyli, że wraz z małżeństwem wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka z Heleną córką Iwana III dojdzie do zaprzestania ataków organizowanych przez Moskwę wraz z Tatarami w granice Litwy. Szczególnie podatne na ataki wojsk tatarskich działających w porozumieniu z carem moskiewskim były południowe rubieże państwa litewskiego, których nie broniły poważniejsze fortalicje, jak to miało miejsce na teatrze białoruskim (brama smoleńska)⁴. Były to jednak oczekiwania bez pokrycia; rok 1500 otwierał nową fazę w dziejach konfliktu litewsko-moskiewskiego.

Korzystając z przejścia pod opiekę Iwana III kilku książąt na czele z Semenem Możajskim i Wasylem Szemjaczycem Moskwa uderzyła w dorzeczu Dniepru celem opanowania ziem siewiersko-czernihowskich. I tak armia pod wodzą Jakowa Zacharyna i carewicza kazańskiego Mahomet Amina ruszyła na Siewierszczyznę, zajmując Nowogród Siewierski i Starodub; drugi korpus pod komendą Jurija Zacharyna Koszkiną traktem wiaźmieńskim ruszył na Dorohobuż i Smoleńsk. Wobec zbierania się oddziałów litewskich pod kniazciem Konstantym Ostrogskim siły te wzmocniono i poddano pod komendę kniazia Daniły Szczeni. Trzeci korpus moskiewski spod Wielkich Łuków podjął działania na Toropiec⁵. W sumie Moskwa zgromadziła na trakcie smoleńskim aż 20 tysięcy wojska, a wśród niego widzimy aż 16 wojewodów, co pokazuje priorytetowe znaczenie twierdzy smoleńskiej, ryglującej w dorzeczu Dniepru dostęp do białoruskich połaci Wielkiego Księstwa Litewskiego

Konstanty Ostrogski, wzmocniony smoleńską służbą ziemską, nie czekając na główne siły z księciem Aleksandrem, który znajdował się o około 300 km w tyle w okolicach Mińska, ruszył w kierunku Wiedroszy. Na czele zaledwie 8-9 tysięcy ludzi wybrał trakt idący lewym brzegiem Dniepru tak, aby uniemożliwić połączenie korpusu kniazia Jurija Koszkiną z siłami moskiewskimi znajdującymi się na Siewierszczyźnie. Już w trakcie marszu otrzymał Ostrogski wieści o dotarciu do obozu moskiewskiego posiłków pod wodzą Daniły Szczeni. Zdecydował się jednak kontynuować marsz, licząc na zaskoczenie przeciwnika. W wyniku starcia nad rzeką Wiedroszą w dolinie Dniepru mające dużą przewagę siły moskiewskie, stosując manewr obejścia sił litewskich, całkowicie rozbiły Litwinów, biorąc do niewoli dowódcę i wielu dostojników litewskich (m.in. Iwana Chreptowicza namiestnika nowogródzkiego,

⁴ S. Herbst, *Polski teatr wojny*, [w:] *idem*, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*. Wybór pism, t. II, PIW, Warszawa 1978, s. 439.

⁵ S. Herbst, *Bitwa pod Wiedroszą 1500 r.*, [w:] *idem*, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. II, s. 205-206.

Mikołaja Hlebowicza czy Michała Zenowicza).⁶ Była to pierwsza tak poważna klęska w polu sił litewskich i, jak to określił Stanisław Herbst, wstrząsnęła elitami politycznymi Litwy. Wielu kniaziów, widząc słabość Jagiellonów poszuka w najbliższym czasie służby u Iwana III i jego następców.

Mimo zajęcia Siewierszczyzny udało się Aleksandrowi na tyle wzmocnić Smoleńsk, że zdołał się jeszcze obronić. Objęcie tronu przez Aleksandra Jagiellona, przebywającego długie miesiące w Koronie, ułatwiło dalsze operacje moskiewskie skierowane na Smoleńszczyznę, ale także na flankę północną, tj. na Połock i Witebsk. W wyniku rokowań Litwa traci na rzecz Moskwy m.in. Nowel, Wieliż, Toropiec, Białą, Dorohobuż oraz grody siewierskie z Brańskiem, Trubeckiem, Starodubem, Nowogrodem i Czernihowem. Od Litwy odpadły wówczas także Putywl, Ryłsk, Homel nad Sożą, a w ziemi mścisławskiej Mhlin z Popową Górą.⁷ Szczególnie niebezpieczna sytuacja powstała na trakcie smoleńskim po opanowaniu przez Moskwę Dorohobuża, gdyż dystans doń od nowej granicy nie przekraczał 100 km w linii prostej. W wyniku zaborów z lat 1492–1503 tak istotne dla obronności strategiczne grody jak Połock, Witebsk, Smoleńsk czy Kijów stały się niemal przygranicznymi punktami oporu na pograniczu litewsko-moskiewskim.

Objęcie tronu moskiewskiego przez Wasyla III a polsko-litewskiego przez Zygmunta I nie przerwało działań na wschodzie. Wprawdzie udało się pod Kleckiem (5 VIII 1506) rozbić Tatarów Mengli Gereja pozostającego w sojuszu z Moskwą⁸, to kolejna wojna z Moskwą wprost groziła zniszczeniem Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1507 r. udało się dzięki sojuszowi z Tatarami odeprzeć zagony wojsk moskiewskich grasujące w dorzeczu Berezyny. Oddziały moskiewskie pustoszyły ziemie połocką oraz okolice Bobrujska i Borysowa, a strona litewska ograniczyła się do skromnych działań na pograniczu siłami służby ziemskiej pod komendą Stanisława Kiszki. Następny rok przynosi zdradę kniazia Michała Glińskiego i jednoczesne przygotowania wojsk Wasyla III do zadania decydującego ciosu Litwie poprzez zajęcie Połocka i Smoleńska.⁹ Na szczęście dla Zygmunta I Glińskiemu nie udało się przeciągnąć na swoją stronę innych dygnitarzy litewskich i jego sukcesy ograniczyły się do zajęcia Mozyrza. Z kolei Wasyl III skoncentrował swoje siły na oblężeniu Orszy (oddziały J. Zacharyna i D. Szczeni), nie rzucając armii w głąb

⁶ *Ibidem*, s. 210-211.

⁷ J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, s. 93-94.

⁸ Zob. S. Herbst, *Kleck 1506*, [w:] *idem*, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. II, s. 214-230.

⁹ Zob. szerzej o działaniach wojennych w pracy S. Herbst, *Wojna moskiewska 1507–1508*, [w:] *Księga ku czci Oskara Haleckiego*, wydana w XXV-lecie jego pracy naukowej, Warszawa 1935, s. 29-54.

Wielkiego Księstwa Litewskiego dla wsparcia oddziałów Glińskiego. Stąd służbie ziemskiej litewskiej wzmocnionej przez 5 tysięcy posiłków z Korony udało się odblokować Orszę i przejąć inicjatywę, organizując pod komendą Kiszki zagony w kierunku Wiaźmy i Możajska. To z kolei skłoniło Wasylę III do podjęcia rozmów, a traktat podpisany w Moskwie w październiku 1508 r. wskazuje, że Litwa po raz pierwszy wyszła z tych zmaganiań obronną ręką, odzyskując nawet Lubecz z włościami od ujścia Soży i kilka włości smoleńskich. Nie rekompensowały te nabytki olbrzymiego wysiłku militarnego tak Korony, jak Wielkiego Księstwa Litewskiego w przygotowanie tej kampanii.¹⁰

Oczywiście podpisanie nowego traktatu z 1508 r. z Moskwą nie zakończyło doraźnych walk na pograniczu. Wasyl III zbierał siły do decydującego uderzenia, gdy tymczasem likwidowano oddziały Glińskiego grasujące na Litwie, w tym zgrupowanie jego zwolenników w Mozyrzcu. Jednocześnie Zygmunt I musiał rozprawić się z najazdami ordy mającej sojusz z Glińskim. Hetman Marcin Kamieniecki zniszczył jeden z czambułów na Wołyniu, a książę Ostrogski zlikwidował inny oddział Tatarów działający na Polesiu. Mimo obecności samego Zygmunta I w Smoleńsku twierdza nie była przygotowana do dłuższego oblężenia.¹¹ Nowa wojna ponownie zaskoczyła Litwinów mimo, iż likwidacja samodzielności republiki pskowskiej w 1510 r. powinna uzmysłwić radzie hospodarskiej przy Zygmuncie I, iż Wasyl III mając wolne ręce uderzy wkrótce na Litwę.¹² Zwycięstwo wojewody krakowskiego M. Kamienieckiego, marszałka wielkiego koronnego Stanisława z Chodcza i Ostrogskiego z wołyńską służbą ziemską nad Tatarami pod Łopusznem (Wiśniowem — 27 IV 1512) uspiło stronę polską, tym bardziej że chan Mengli Gerej zobowiązał się do wysłania ordy w granice Moskwy.¹³

W 1512 r. rozpoczęły się ponownie działania na wschodzie, ale załogi Połocka, Witebska i Smoleńska wytrzymały oblężenie. Twierdza smoleńska dwukrotnie w latach 1512–1513 wytrzymywała kilkumiesięczną blokadę mimo ograniczonych środków. W 1514 r. kolejne oblężenie ze strony wojsk moskiewskich Wasylę III zakończyło się sukcesem wobec zdrady mieszczan podburzonych przez zwolenników Glińskiego. Smoleńsk padł a 31 lipca w mury twierdzy wjechał car Wasyl III, ukazując kto jest prawdziwym władcą całej Rusi. Nieliczna załoga z namiestnikiem smoleńskim Jerzym Sołłohubem wy-

¹⁰ J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, s. 104-105.

¹¹ Zygmunt I 13 października 1508 r. opuścił twierdzę, kierując się do Wilna; zob. S. Herbst, *Wojna moskiewska 1507–1508*, s. 257.

¹² K. Zernack, *Polska i Rosja. Dwie drogi w dziejach Europy*, przeł. A. Kopacki, Wiedza Powszechna, Warszawa 2000, s. 194-196.

¹³ K. Pułaski, *Stosunki z Mengli-Girejem, chanem Tatarów perekopskich 1469–1515*, G. Gebethner i Sp., Kraków 1881, s. 397-406; S. Herbst, *Najazd tatarski 1512*, [w:] *idem*, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. II, s. 260-272.

szła z miasta, choć ten ostatni nie uniknął śmierci za poddanie twierdzy. Mury i zniszczenia szybko naprawiono i obsadzono Smoleńsk silną załogą, a zagony moskiewskie rozlały się w dorzeczu Berezyny i Dniepru, obsadzając także przeprawę pod Orszą skąd prowadziła najkrótsza droga traktem smoleńskim na Smoleńsk, Wiaźmę i Moskwę. Wasyl III, wyjeżdżając ze Smoleńska 10 września, uznał iż działania wojenne zostały zakończone, nakazując swym oddziałom w razie nacisku Litwinów wycofanie się na wschód z rubieży Dniepru.¹⁴

Tymczasem zbierane siły odsieczowe litewsko-koronne pod komendą Ostrogskiego w sile 25 tysięcy ludzi ruszyły wreszcie spod Mińska pod Orszę. Siły moskiewskie dowodzone przez Iwana Czeladnina zamiast wycofać się stanęły na lewym brzegu Dniepru, blokując w ten sposób drogę na Dubrownę w obawie przed odcięciem możliwości wycofania się traktem na Smoleńsk. Sama batalia rozegrała się w zakolu Dniepru na obszarze około 4-5 km na północny-wschód od Orszy przy przeprawie przez rzekę. Wódz moskiewski dysponował przewagą w ludziach (ok. 40 tysięcy) stąd zapewne nie zareagował natychmiast na przeprawę sił litewskich na drugi brzeg Dniepru w nocy z 7/8 września 1514 r. Sądził zresztą, mając przewagę liczebną, że masą jazdy zepchnie siły Ostrogskiego z powrotem do rzeki. Jednak siły moskiewskie złożone z jazdy same znalazły się w trudnej sytuacji, mając ograniczone możliwości manewru. Walki trwały niemal 6 godzin i zakończyły się pogromem armii moskiewskiej, a do niewoli oprócz Czeladnina dostało się 10 wojewodów; w walce padł w wężozie paszyńskim wojewoda pułku straży przedniej Iwan Rostowski. Zginęła lub dostała się do niewoli niemal połowa stanu wszystkich sił Wasyla III. Jednak Litwini nie wykorzystali sukcesu pod Orszą, rezygnując z braku ciężkiej artylerii z próby oblężenia Smoleńska.¹⁵ Okazja taka już się nie powtórzyła w XVI w., a zebrane z takim trudem siły wkrótce rozpuszczono z braku funduszy. Litwini bardziej liczyli na bunt mieszczan smoleńskich niż na dalsze sukcesy w walkach na pograniczu. Tymczasem Moskwa zbierała siły do dalszych operacji, wykorzystując trudne położenie Jagiellonów wobec stałego nacisku Turków na posiadłości węgierskie Ludwika Jagiellona. Zaangażowanie Zygmunta I w sprawy Rzeszy (wybór cesarza po śmierci Maksymiliana w I 1519 r.) oraz złe stosunki z Zakonem Albrechta Hohenzollerna ułatwiały Moskwie działania na pograniczu litewskim.¹⁶

¹⁴ S. Hebst, *Obraz bitwy pod Orszą*, [w:] *idem*, *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. II, s. 274.

¹⁵ Zob. szerzej o bitwie orszańskiej 1514 r.: P. Drózdź, *Orsza*, Dom Wydawniczy „Bellona”, Warszawa 2000, s. 190-192 (autor szacuje siły Moskwy na około 45-50 tysięcy ludzi).

¹⁶ W. Konopczyński, *Dzieje Polski Nowożytnej*, wyd. IV krajowe, IW PAX, Warszawa 2003, s. 88-90.

Walki lat 1515–1517 przebiegały ze zmiennym szczęściem, nie licząc akcji zaczepnej Litwinów Ostrogskiego latem 1517 r. pod Opoczkę, która zakończyła się porażką. Ze strony Wasyla III nabrały rozmachu po podpisaniu 10 III 1517 r. sojuszu z Prusami wielkiego mistrza Albrechta oraz przeciągnięciu na swoją stronę w 1519 r. chana krymskiego Mehmeta I Gereja. Wojska moskiewskie, korzystając z wiążących uderzeń ordy na południowo-wschodnie prowincje Wielkiego Księstwa Litewskiego, zagroziły wówczas stolicy Litwy — Wilnu. Trzymanie w swoich rękach Smoleńska pozwalało stronie moskiewskiej wyprowadzać uderzenia nie tylko flankujące od południa Witebsk i Połock, ale narażone na ataki były Borysów, Mińsk, a nawet Wilno. Traktat zawarty w 1522 r. przerywał działania na lat pięć, pozostawiając po stronie przeciwnika Smoleńsk. Strona polsko-litewska musiała pogodzić się z tym faktem, jak nowo wytyczoną granicą w ziemi smoleńskiej wobec trwających działań wojennych z Zakonem (1519–1521) i faktycznym zawieszeniem broni na kolejne 4 lata do czasu rozstrzygnięcia sporu przez rozjemców.

Straty lat 1492–1522 były bolesne dla Wielkiego Księstwa Litewskiego; utracono ogromny pas ziem ciągnący się od ziemi smoleńskiej z Toropcem, Białą, Wielizem i Wiaźmą po ziemię czernihowsko-siewierską. Przesunięcie granicy w kierunku zachodnim licząc od flanki połocko-witebskiej wyniosło od 100-120 km. To na flance południowej idąc od Mceńska i Kurska przesunięcie to doszło do 250-300 km, zbliżając granice Litwy z Moskwą do bariery naturalnej jaką był Dniepr. W rękach Litwy pozostały w zakolu Dniepru Orsza, Kopyś, Szklów oraz Bychów, ale nie równoważyły one utraty Smoleńska. Choć blokowały one siły Wasyla III pracę w kierunku dorzecza Berezyny, ale nie zabezpieczały posiadłości Jagiellonów przed uderzeniem bezpośrednio na Mińsk i Wilno. Znaczenie bramy smoleńskiej jest dobrze opracowane w literaturze problemu, wskazuje jednoznacznie, iż kto kontrolował 80-kilometrowy korytarz smoleński w międzyrzeczu Dźwiny i Dniepru ten dyktował warunki stronie przeciwnej¹⁷. Z kolei utrzymanie Mścislawia przy utracie na rzecz Moskwy takich ośrodków jak Rosław, Mhlin czy Popowej Góry wskazywało na dalszy kierunek ekspansji na zachód Państwa Moskiewskiego. W żadnym wypadku obrony tak długiej granicy wschodniej nie mogły podołać siły litewskiej służby ziemskiej, o której liczebności świadczy popis z 1528 r. W sumie

¹⁷ Zob. R. Umiastowski, *Geografia wojenna Rzeczypospolitej Polskiej i ziem ościennych*, Wojskowy Instytut Naukowo Wydawniczy, Warszawa 1924, s. 121-123; por. S. Alexandrowicz, K. Olejnik, *Charakterystyka polskiego teatru działań wojennych*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” (cyt. SMHW), t. XXVI, 1983, s. 48-50.

wystawiono wówczas 19858 koni przy czym duże poczty wystawiali magnaci jak choćby książę Konstanty Ostrogski — 426 koni¹⁸.

Późniejsze lata to okres względnego spokoju na pograniczu litewsko-moskiewskim, choć naruszeń granicy ze strony Moskwy nie brakowało. Nowy traktat podpisany w 1526 r. na lat 6 ograniczył zatargi do lokalnych działań na kierunku homelskim i rzezyckim.¹⁹ Przygotowania strony rosyjskiej do uderzenia na Kijów przerwała śmierć cara Wasyla III oraz przejęcie władzy przez 3-letniego Iwana. Zamieszania związanego ze śmiercią cara Litwa nie wykorzystwała. Wyprawy z 1534 r. dwóch korpusów litewskich pozbawionych artylerii ograniczyły się do spustoszenia Smoleńszczyzny oraz zajęcia Radohoszczy. O zdobyciu Smoleńska czy grodów siewierskich nie można było marzyć. Hetman wielki litewski Jerzy Radziwiłł wysłał bowiem pod Smoleńsk kniazia Aleksandra Wiśniowieckiego a wojewodę kijowskiego Andrzeja Niemirowicza na Siewierszczyznę. Siłami jednak pospolitego ruszenia i pocztów pańskich nie można było odwrócić losów wojny z Moskwą i odzyskać utraczonych prowincji. Stąd główne uderzenie przesunięto na rok 1535, zamierzając wykorzystać posiłki z Korony. Zanim Litwini się zebrali na ziemie białoruskie spadło uderzenie trzech korpusów moskiewskich, które omijając większe miasta i twierdze zniszczyły tereny aż po Nowogródzczyznę.²⁰

Wyprawa 1535 r. pod wodzą hetmana wielkiego koronnego Jana Tarnowskiego na Siewierszczyznę po raz pierwszy zakończyła się dużym sukcesem wojsk polsko-litewskich. Poza ziemską służbą litewską i posiłkami Korony (1000 jazdy i 500 piechoty) Litwini zaciągnęli około 5 tysięcy zaciężnego żołnierza koronnego, a na ich czele stanął wytrawny strateg z przemyślanym planem odzyskania głównych twierdz Siewierszczyzny. Jednocześnie dla dezinformacji przeciwnika głoszono, iż głównym celem wyprawy będzie Smoleńsk, co zaowocowało, iż na tym kierunku Moskwa skoncentrowała duże siły. Zadbane także o dywersję ze strony Tatarów krymskich. Spod Rzeczy hetman wielki litewski Jerzy Radziwiłł, nominalny dowódca kampanii, na czele około 30 tysięcy ludzi ruszył pod Homel, który padł po dwudniowym oblężeniu (16 VII 1535), następnie Starodub.

Ten zdobyto po miesięcznym oblężeniu (29 VIII 1535), wykorzystując wybuch podłożonych min pod cztery horodnie. Dla strony moskiewskiej zastosowanie podkopów minowych było dużym zaskoczeniem, z którymi

¹⁸ T. Korzon, *Organizacja wojskowa Litwy w okresie jagiellońskim*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, t. II, Wilno 1909, s. 9-10; por. J. Ochmański, *Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku*; SMHW, t. V, 1960, s. 379.

¹⁹ L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, Olsztyn 1991, s. 160-162.

²⁰ Z. Spieralski, *Jan Tarnowski 1488–1561*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1977, s. 238.

obroncy nie umieli sobie poradzić.²¹ Zdobycie Oczepeu i Radohoszcy zakończyło kampanię wobec braku środków na dalszą służbę oddziałom koronnym. Owoce jednak tej wyprawy zostały zaprzepaszczone, gdyż Litwini nie tylko nie odbudowali zniszczonej twierdzy starodubowskiej, ale wobec kontrofensywy Moskwy wycofali się z Siewierszczyzny. W ich rękach pozostał jedynie Homel. Moskwa tymczasem poszerzyła swe włości w Połoczczyźnie, budując nowy gród — Siebież, a siły Wasyla Szujskiego spaliły Krzyczew.²²

Wzorem lat poprzednich zmarnowano wysiłek finansowy Litwy z lat 1534–1535, gdyż Siewierszczyzna ponownie znalazła się w rękach moskiewskich. Na domiar złego budowa nowych umocnień w Połockiem (Siebież i Zawołoczce) oraz nad Dźwiną (Wieliz) stwarzała trudną sytuację dla okrojonej prowincji witebsko-połockiej pozostającej jeszcze w rękach Zygmunta I. Zawarty rozejm 1537 r. ukazywał jakie rejony Litwy są zagrożone ekspansją ze strony Iwana IV. Jeśli bowiem Homel wrzynał się w posiadłości moskiewskie na Siewierszczyźnie, ograniczając możliwości bezpośredniego ataku na Kijów, to na flance północnej nowe zamki wskazywały na następny kierunek uderzenia — był nim Połock lub Witebsk.²³ Konflikt dworu ze szlachtą oraz zagrożenia ze strony Piotra Raresza hospodara mołdawskiego doprowadziły do rokoshu szlachty pod Lwowem (VII 1537), wysuwającej wiele haseł obozu egzekucyjnego. Zagrożenia kresów południowo-wschodnich ze strony Tatarów, rywalizacja z Habsburgami oraz walki na Węgrzech, gdzie po śmierci Jana Zapolyi Turcy zajmują Budę, przekazując Siedmiogród Janowi Zygmunтови Zapolyi i Izabelli Jagiellonce pochłaniały na tyle uwagę dworu krakowskiego, iż sprawy wschodnie leżały odłogiem. Kością niezgody nadal był Smoleńsk, o którego zwrot występowało poselstwo wysłane do Moskwy w 1542 r. na czele z wojewodą połockim Janem Hlebowiczem. Zawarty 7 letni rozejm miał obowiązywać, tak Zygmunta I, jak jego następcę Zygmunta Augusta²⁴. Badacze tego okresu słusznie zwracają uwagę, że Litwa nie wykorzystała okresu małoletniości Iwana na tronie moskiewskim (lata 1533–1543), mając sojusz zaczepny przeciw Moskwie z chanem Sahib Ge-rejem.

Do większych zadrażnień nie doszło aż do śmierci Zygmunta I, a nowe stosunki z Iwanem IV Groźnym zapoczątkował Zygmunt August, wysyłając doń poselstwo w 1549 r., zakończone zawarciem rozejmu na dalsze 5 lat

²¹ W. Dworzaczek, *Hetman Jan Tarnowski. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego*, IW PAX, Warszawa 1985, s. 73-77; por. Z. Spieralski, *op. cit.*, s. 256.

²² J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, s. 128-129.

²³ L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, s. 165.

²⁴ L. Kolankowski, *Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548*, Nakł. Tow. dla Popierania Nauki Polskiej, Lwów 1913, s. 187-188.

do 1554 r. Kolejny rozejm zawarł w imieniu Jagiellona, na dalsze dwa lata, wojewoda połocki Stanisław Dowojna. Zgoda Moskwy na kolejne rozejmy mimo, że nie załatwienia spornych kwestii dotyczących włości siebieskiej, wynikała z faktu, iż decydowały się wówczas losy Kazania i Astrachanania, które to chanaty przyjęły zwierzchnictwo Iwana IV Groźnego. Strona litewska w 1556 r. ponownie przedłużyła rozejm na dalsze 6 lat, mając na uwadze wydarzenia w Inflantach, które wkrótce doprowadziły do podpisania w Pozwolu przez landmistrza Fürstenberga sojuszu antymoskiewskiego z Zygmuntem Augustem (14 IX 1557). Układ ten wykorzystał Iwan IV do rozpoczęcia działań w Inflantach w styczniu 1558 r., zajmując Dorpat, Narwę i Fellin²⁵.

Od 1559 r. trwały krwawe walki litewsko-moskiewskie na froncie inflanckim w kontekście rywalizacji o *dominium maris Baltici* w dobie pierwszej wojny północnej (1560–1570), gdzie zaangażowane były, poza Rzeczpospolitą, także Moskwa, Szwecja i Dania. Konieczność uzyskania środków do walki o Inflanty zmusiły Zygmunta Augusta do szukania porozumienia z obozem szlacheckim (sejm piotrkowski 1562/1563) i ograniczyły się do obserwacji działań na pograniczu litewsko-moskiewskim. Tymczasem nowa wyprawa Iwana IV na Litwę w styczniu 1563 r. zupełnie zaskoczyła, tak Zygmunta Augusta, jak radę hospodarską, której wysłannik w Moskwie negocjował dalsze przedłużenie rozejmu, który upłynął w marcu 1562 r. W wyniku krótkiego oblężenia 15 lutego 1563 r. padł Połock, a wojewoda połocki Dowojna z nieliczną załogą wymaszerował z zamku.²⁶ Utrata Połocka była dotkliwym ciosem dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdyż wskazywała, że Iwan IV dąży do panowania nad całym dorzeczem Dźwiny, utrudniając działania przeciwnikowi w Inflantach i zaopatrzenie tamtejszych twierdz. Moskwa usilnie zabiegała wówczas o antylitewski sojusz z Krymem²⁷. Litwini mieli również ograniczone możliwości wyprowadzenia uderzenia na kierunku smoleńskim, a z kolei Moskwa, wykorzystując posiadanie Połocka, mogła z tego kierunku wyprowadzić atak bezpośredni na stolicę Litwy — Wilno. Siły moskiewskie z pozycji połockiej i smoleńskiej brały w kleszcze całe dorzecze Berezyny, zagrażając w ten sposób centralnym prowincjom Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Wojna rozgorzała na dobre, gdy nie powiodły się rokowania w 1563 r. w Moskwie poselstwa litewskiego pod przewodnictwem Jerzego Chodkiewicza.

²⁵ L. Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, s. 198.

²⁶ J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, s. 163; por. A. Januszkiewicz, *Wjalikaje Kniastwa Litouskaje i Inflanckaja wajna 1558–1570 gg.*, Mińsk 2007, s. 55-56.

²⁷ Zob. A.W. Winogradow, *Russko-krymskije otnoszenija 50-e — wtaraja polowina 70-ch godow XVI wieka*, Moskwa 2007.

W 1564 r. dwie armie moskiewskie pod dowództwem książąt Piotra Szujskiego i Piotra Sieriebrianego Oboleńskiego ruszyły spod Połocka i Smoleńska, aby wziąć w kleszcze siły litewskie i połączyć się w okolicach Orszy. Tym razem dowódcy litewscy: Mikołaj Radziwiłł Rudy i Grzegorz Chodkiewicz stanęli na wysokości zadania. Pod Czaśnikami nad Ułą rozbito siły Szujskiego (26 I 1564), a 7 lutego ich los podzieliły oddziały kniazia Sieriebrianego (batalia pod Orszą).²⁸ Litwini jednak nie dysponując ciężką artylerią nie mogli odzyskać Połocka, gorzej — gdyż jesienią tego roku utracili Jezierzyszczę, co ułatwiło przeciwnikowi prowadzenie działań przeciwko Witebskowi. Jednak Iwan IV nie zrezygnował z utrzymania części Inflant, które ułatwiały Moskwie kontakty z Europą zachodnią, wzmacniając swoje pozycje w Połoczczyźnie poprzez budowę umocnień u ujścia Niszczy do Drisy — gródka w Sokole oraz u ujścia Uły do Dźwiny — Ułę. Zabezpieczały one podejścia pod Połock od strony litewskiej. I choć Litwini mogli pochwalić się zwycięstwem w polu Romana Sanguszki nad jeziorem Susza na uroczysku Kopje (lipiec 1567) to inicjatywę na pograniczu nadal posiadała strona rosyjska.²⁹

Wobec zagrożenia ze strony Moskwy Zygmunt August na przełomie 1567/1568 skoncentrował pod Mińskiem w Radoszkowicach poważne siły, w skład których obok litewskiej służby ziemskiej liczącej ponad 30 tysięcy zbrojnych wchodziło 2400 Koroniarzy. W sumie na generalnym popisie naliczono ok. 47 000 ludzi oraz 100 dział.³⁰ Po odjeździe króla rozjechali się oni do domostw, wysłane bowiem przez króla 12 tysięcy jazdy i 6 tysięcy piechoty pod wodzą hetmanów Jana Chodkiewicza oraz Romana Sanguszki pod Ułę po trzytygodniowym oblężeniu musiały wycofać się w granice litewskie.³¹ Rozpoczynająca się z tak wielkim rozmachem kampania spełzła na niczym mimo, że siły moskiewskie związane były odpieraniem ataku ordy krymskiej Dewlet Gereja. Spektakularnym sukcesem strony litewskiej było

²⁸ H. Lulewicz, *Mikołaj Radziwiłł Rudy*, [w:] *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, pod red. M. Nagielskiego, Dom Wydawniczy „Bellona”, Warszawa 2006, s. 52-53.

²⁹ H. Lulewicz, *Roman Sanguszko*, [w:] *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy*, s. 67-68.

³⁰ Popis z 1567 r. wykazał 24 392 jazdy oraz 3 664 piechoty, z czego na poczty magnackie przypadało 7 361 koni i ludzi (26%); zob. H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576-1582*, cz. 1, SMHW, t. XVI/2, 1970, s. 87-88; zob. spis zaciężnych sił litewskich w pracy: A.M. Januszkiewicz, *op. cit.*, s. 158-210.

³¹ O tej wyprawie najszerszej: S. Bodniak, *Z wyprawy radoszkowickiej na Moskwę w r. 1567/8*, „Ateneum Wileńskie”, R. VII, 1930, z. 2, s. 800-802; por. K. Piwarski, *Niedoszła wyprawa tzw. radoszkowicka Zygmunta Augusta na Moskwę*, „Ateneum Wileńskie”, t. V, 1928, z. 14, s. 93-103. Uła wpadła w ręce Litwinów dopiero w sierpniu 1568 r. zdobyta przez R. Sanguszkę; L. Kolanowski, *Polska Jagiellonów*, s. 216.

zajęcie Izborska (9 I 1569) w okolicach Pskowa przez księcia Jana Połubińskiego, którego nie udało się utrzymać. Obie strony były zresztą wyczerpane długotrwałymi działaniami i skłonne do podjęcia rozmów dyplomatycznych. Wysłane przez Zygmunta Augusta w początkach 1570 r. poselstwo do Moskwy w osobach wojewody inowrocławskiego Jana Krotoskiego i kasztelana mińskiego Mikołaja Talwosza ograniczyło się do rozgraniczenia posiadłości obu państw w Inflantach oraz Połoczyźnie i Witebszczyźnie. Jednocześnie 22 VI 1570 r. podpisano trzyletni rozejm, który ukazywał przewagę Moskwy w kontekście panowania nad środkowym biegiem Dźwiny, co oznaczało odcięcie Witebska od kontaktów z Rygą drogą wodną oraz wskazywało na kolejny cel ataku strony moskiewskiej. I choć traktat ten należy uznać za tymczasowy przetrwał on aż do wojen Batorego z Moskwą z lat 1579–1581.³²

Podsumowując okres rywalizacji obu państw w dobie panowania ostatniego Jagiellona należy podkreślić, iż zakończyła się ona klęską Litwinów. Iwan IV Groźny nie tylko zajął Połock, ale także zamki w północno-wschodniej Estonii i w Inflantach takie jak: Wesenberg, Fellin, Dorpat, Adzel czy Marienburg. Niechęć służby ziemskiej do działań na pograniczu, słabość finansowa Wielkiego Księstwa Litewskiego, a co za tym idzie ograniczone możliwości powołania oddziałów zaciężnych, skłoniły monarchę w obawie o los Litwy do przyspieszenia dzieła unii, celem ściślejszego związania obu państw. Przed dalszymi stratami terytorialnymi uratowała Litwinów unia lubelska 1569 r., gdyż od tego momentu Korona winna aktywniej włączyć się w obronę wschodniej granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przyłączenie również województw południowo-wschodnich do Korony skracало granicę Litwy z Moskwą oraz zwalniało Litwinów od obrony ziem ukraińskich przed najazdami ze strony ord tatarskich i Turcji. Zadanie to wzięły na siebie rotysie kwarciacyjne stale przebywające na tym obszarze.³³ Nie ulega jednak wątpliwości, że samotnie Litwa nie miała szans przeciwstawić się ekspansji Moskwy Iwana IV Groźnego i tylko ściślejszy związek z Koroną mógł ją uratować przed utratą dalszych swych prowincji.

Początek panowania Stefana Batorego nie wskazywał na zmianę stosunku sił na granicy wschodniej Rzeczypospolitej, tym bardziej, że długi okres bezkrólewia ułatwił stronie przeciwnej poszerzyć swe panowanie w Inflantach poprzez zajęcie m.in. Parnawy w 1575 r. Sprawy inflanckie powierzył król Janowi Chodkiewiczowi, gdyż sam zajęty był rozprawą z miastem Gdańskiem nie uznającym jego władzy. Stąd w 1577 r. 30-tysięczna armia rosyjska roz-

³² J. Natanson-Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, s. 182-183.

³³ H. Wisner zwrócił także uwagę na negatywne aspekty unii dla Litwinów, jak choćby zmniejszenie terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego pociągnęło za sobą obniżenie dochodów płynących do skarbcza oraz zmniejszenie możliwości rekrutacyjnych do litewskich sił zbrojnych; zob. H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. II, Warszawa 2004, s. 9-10.

poczęła działania w Inflantach pod dowództwem samego cara, zdobywając słabo przygotowane do obrony pokrzyżackie twierdze inflanckie. Moskwa zajęła wówczas Dyneburg i Kokenhausen, obejmując panowanie nad dorzeczem górnej Dźwiny. Wysłane nowozaciężne rotty jazdy przez Batorego zdołały do lata 1578 r. odzyskać 17 zamków na czele z Dyneburgiem i Kesią; z tymi siłami bez licznej piechoty nie udało się zrobić nic więcej.³⁴

Kampanie Batorego na teatrze wschodnim stanowią przełomowy okres w dziejach rywalizacji Moskwy z Rzeczypospolitą o dominację w tej części Europy. Po raz pierwszy inicjatywę w działaniach wojennych przejmuje strona polsko-litewska, nie ograniczając się do obrony własnego terytorium. Działania militarne lat 1579–1581 zostały szczegółowo omówione w pracach Henryka Kotarskiego, tu ograniczymy się zatem do ich skutków i zaistniałych zmian terytorialnych jakie miały miejsce w wyniku zawartego traktatu w Jamie Zapolskim.³⁵ Batory przygotowując się do odzyskania Inflant miał do wyboru trzy warianty walki: bądź metodyczne, powolne zdobywanie poszczególnych zameczków w Inflantach co wymagało dużych środków (a czego domagał się hetman litewski Krzysztof Radziwiłł)³⁶; uderzenie na stolicę państwa Iwana IV — Moskwę z flanki północnej z podstawy operacyjnej Witebsk — Orsza lub południowej z Kijowa na Siewierszycznę, a następnie na Poczep i Brańsk. Obawiano się, że uderzenie traktem smoleńskim zostanie zatrzymane już na rubieży silnej twierdzy Smoleńska. Trzeci wariant był najbardziej interesujący, gdyż zakładał odcięcie Inflant z załogami moskiewskimi od zaplecza. Batory zakładał opanowanie w pierwszej kolejności Połocka i Wielkich Łuków a następnie wyprowadzenie uderzenia na Psków, co niemal uniemożliwiało dostarczanie posiłków i zaopatrzenia twierdzom inflanckim. Na wojnę z Moskwą zaciągnięto, poza piechotą wybraniecką, także oddziały piechoty niemieckiej i siedmiogrodzkiej oraz położono duży nacisk na wystawienie silnej artylerii oblężniczej i korpusu inżynierów i minierów. W sumie w kampanii połockiej wzięło udział około 40 tys. żołnierzy z czego niemal połowę stanowiły oddziały strzelcze, co było ewenementem w dotychczasowej strukturze

³⁴ Spis odzyskanych zamków podaje J. Natanson-Leski, *Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, [w:] *Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, t. IX/2, Warszawa 1930, s. 30.

³⁵ Rokowania miały miejsce w Kiewerowej Horce pod Jamem Zapolskim przy mediacji papieskiej Antonio Possevina; zob. W. Konopczyński, *Dzieje Polski Nowożytnej*, t. I, s. 186; przebieg obrad na podstawie pamiętnika A. Possevina, *Moscovia*, Warszawa 1988, s. 54.

³⁶ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582 r. sprawy organizacyjne*, cz. V. *Organizacja wojska polsko-litewskiego za Stefana Batorego*, SMHW, t. XVIII/2, 1972, s. 43-44.

sił polsko-litewskich.³⁷ Podłożenie ognia pod parkany zamkowe doprowadziło do szybkiej kapitulacji Połocka (30 VIII 1579), co nie zakończyło działań tego roku, gdyż hetman Mikołaj Mielecki odzyskał Sokół oraz Suszę, a w grudniu zajęto zamek w Nieszczerdzi. Zajęcie Ziemi Połockiej stwarzało dobre podstawy do wyprowadzenia kolejnych uderzeń, tak w kierunku Inflant, jak Wielkich Łuk czy Pskowa. Dla dezinformacji przeciwnika Batory rozpuszczal wieści o szykującym się natarciu w nowym roku na Smoleńsk.

W 1580 r. ponownie udało się wyprowadzić w pole stronę moskiewską, która skoncentrowała się na wzmocnieniu twierdzy smoleńskiej, gdyż atak poszedł na Wielkie Łuki, które padły po krótkim oblężeniu. Było to zasługa piechoty, która zdarła darń z drewnianych umocnień i następnie podpaliła ostrokoły; z drugiej strony brak dyscypliny i żądza łupu doprowadziły do zniszczenia miasta i zamku w wyniku licznych eksplozji amunicji i prochu. Reinhold Heidenstein tak opisał ten fragment walki o Wielkie Łuki:

Ogień zniszczył lub popsuł działa i broń znajdującą się w zamku, której wielkie zapasy zabrane z Inflant nieprzyjaciel tu nagromadził; sprzęt wojenny i cała zdobycz albo z dymem poszła, albo została uszkodzona.³⁸

W odróżnieniu od epoki wcześniejszej, znajdującą się pod murami twierdzy jazdę, Batory wykorzystał do głębokich zagonów niszczących zaplecze przeciwnika. W ten sposób w ręce Litwinów wpadły Newel, Zawołocze, co ułatwiało odbudowę Wielkich Łuków, a Krzysztof Radziwiłł zajął Jezierzyszczę, leżące na trasie z Witebska do Newla³⁹. Co istotne inicjatywa operacyjna należała nadal do Batorego, który już planował kolejną kompanię na rok 1581, żądając nowych środków od sejmującej szlachty. Dla utrzymania nowych nabytków obsadzono załogami Wielkie Łuki (2363 ludzi pod komendą wojewody smoleńskiego Filona Kmity) oraz Zawołocze (880 ludzi pod Jerzym Zubrykiem)⁴⁰.

Zdobycie Zawołoczy sugerowało dalsze działania Batorego, tj. kolejną wyprawę na Psków, która miała miejsce w 1581 r. Tym razem dowództwo rosyjskie przewidziało kierunek uderzenia sił polsko-litewskich, dobrze przygotowując do obrony twierdzę pskowską. Obawa jednak przed utratą Smoleńska była tak duża, że Iwan IV przesunął korpus księcia Michała Katy-

³⁷ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, SMHW, t. XVI/2, 1970, s. 104-105.

³⁸ R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, przeł. J. Czubek, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów 1894, s. 70.

³⁹ K. Olejnik, *Stefan Batory 1533–1586*, MON, Warszawa 1988, s. 200-201; por. J. Besala, *Stefan Batory*, PIW, Warszawa 1992, s. 314-316.

⁴⁰ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. III, *Wyprawa na Wielkie Łuki 1580 r.*, SMHW, t. XVII/2, 1971, s. 129-131.

riewa-Rostowskiego stojący w okolicach Możajska w okolicy Dorohobuża.⁴¹ Na kampanię pskowską wystawiła Rzeczpospolita prawie 47 tysięcy ludzi, w tym 16,5 tysiąca piechoty. Warto podkreślić, że oblegający mieli o połowę mniejszą liczbę dział burzących od obleganej załogi. Nie wróżyło dobrze kampanii późne jej rozpoczęcie (w połowie lipca), co oznaczało poważne opóźnienie w stosunku do dwóch poprzednich.⁴² Pod murami Pskowa wojsko pojawiło się 24 sierpnia, a dopiero po nieudanym szturmie w dniu 8 września przystąpiono do działań oblężniczych.

Po 1 grudnia 1581 r., gdy obóz opuścił Batory, komendę przejął hetman wielki koronny Jan Zamoyski, którego zadaniem było utrzymanie wojska pod murami twierdzy aż do zakończenia rozmów w Jamie Zapolskim przy mediacji Antoniego Possewina.

Kampania pskowska nie zakończyła się zdobyciem Pskowa zmusiła jednak Iwana IV do rezygnacji z Ziemi Połockiej oraz Inflant, na których utrzymaniu tak bardzo zależało carowi. Po raz pierwszy powstrzymano ekspansję Moskwy na zachód, oczyszczając z sił moskiewskich dorzecze Dźwiny. I choć Rzeczpospolita zwracała Iwanowi IV zdobyte: Wielkie Łuki, Ostrów, Woroniec, Zawołocze oraz Siebież zatrzymywała w swoich rękach Połock oraz ważny strategicznie Wieliz. Zaprzysiężony traktat 15 I 1582 r. zawarto na lat 10, co sugerowało, że w następnych latach Moskwa nie widziała możliwości przejścia ponownie inicjatywy w działaniach na pograniczu.⁴³

Po raz pierwszy od czasów Kazimierza Jagiellończyka strona przeciwna poniosła tak duże straty, co będzie rzutować także na stosunki wewnętrzne w Państwie Moskiewskim pod koniec panowania Iwana IV. Na długie lata na granicy wschodniej zapanował spokój, choć pod koniec życia Batory planował podjęcie działań na wschodzie dla odzyskania Smoleńszczyzny. Plany te zostały przecięte przez niespodziewaną śmierć polskiego władcy 12 XII 1586 r.⁴⁴ W dobie panowania ostatniego Rurykowicza — cara Fiodora (zm. 17 I 1598) oba państwa zajęte były problemami natury wewnętrznej, a Zygmunt III walką o utrzymanie domeny szwedzkiej. W tym samym roku po klęsce pod Linköping (25 IX 1598) tron szwedzki zajął jego stryj Karol Sudermański, a w roku następnym Riksdag szwedzki ogłosił detronizację Zygmunta III. Od 1600 r., gdy polski monarcha ogłosił włączenie Esto-

⁴¹ H. Kotarski, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576–1582*, cz. IV, *Wyprawa pskowska 1581–1582*, SMHW, t. XVIII/1, 1972, s. 3-92.

⁴² M. Nagielski, *Wojsko Rzeczypospolitej doby batoriańskiej (1576–1582)*, [w:] Stefan Batory król Rzeczypospolitej i książę Siedmiogrodu pod red. A. Körmendy, R. Lolo, Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztor, Pułtusk 2008, s. 96-97.

⁴³ K. Olejnik, *op. cit.*, s. 249-250.

⁴⁴ J. Besala, *Stefan Batory*, Zysk i S-ka, Poznań 2010, s. 431-432.

nii w granice Rzeczypospolitej, rozpoczyna się okres wojen polsko-szwedzkich ciągnących się aż do 1660 r., gdy w rokowaniach oliwskich kończy się II wojna północna zwana także potopem. W okresie tym Szwecja aktywnie włączy się nie tylko do walki o *dominium maris Baltici*, ale w wir wojen na wschodzie pomiędzy Moskwą a Rzeczpospolitą.

Wraz z objęciem władzy w Moskwie przez Borysa Godunowa i z jego panowaniem wiąże się ciekawy projekt unii polsko-moskiewskiej podniesiony w trakcie poselstwa kanclerza wielkiego litewskiego Lwa Sapiehy w 1600 r. do Moskwy.⁴⁵ Już wcześniej zwolennicy unii pomiędzy obu państwami snuli plany poślubienia przez owdowiałego Zygmunta III córki Borysa Godunowa, który w marcu 1598 r. objął tron moskiewski.⁴⁶ Konflikt polsko-szwedzki był na rękę Godunowowi, który w czerwcu 1599 r. po zajęciu przez Karola Sudermańskiego Finlandii przyzwolił na zajęcie przez Szwedów Narwy. Na sejmie 1600 r. uznano kontakty rosyjsko-szwedzkie za sprzeczne z obowiązującym układem Rzeczypospolitej z Moskwą a sam Zamoyski był zdania, iż jeśli rozpoczniemy przygotowania wojenne car pierwszy złoży propozycję przedłużenia rozejmu.⁴⁷

Sama idea unii Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim pojawiła się podczas pierwszych elekcji, gdy część elity litewskiej podnosiło kandydaturę moskiewską do tronu polskiego. Z drugiej strony tak po śmierci Iwana IV, jak Fiodora I, nieśmiało dyplomacja polsko-litewska zgłaszała kandydatury Batorego i Zygmunta III.⁴⁸ Projekt unii obu państw, utopijny w wielu punktach, zakładał wspólną politykę zagraniczną, a w kwestii dziedziczenia koron preferował stronę polską, tylko w wypadku bezpotomnej śmierci Zygmunta III zakładał objęcie tronu Rzeczypospolitej przez Godunowa.⁴⁹ Poselstwo Lwa Sapiehy zakończyło się jednak porażką, gdyż strona rosyjska domagała się nie tylko zwrotu Inflant, ale przede wszystkim uznania tytułu carskiego Borysa Godunowa. Brak postępu z bawiącym także w Moskwie poselstwem szwedzkim i sukcesy oręża J. Zamoyskiego w księstwach naddunajskich

⁴⁵ K. Tyszkowski, *Plany unji polsko-moskiewskiej na przełomie XVI i XVII wieku*; „Przegląd Współczesny”, R. 7, nr 74, 1928, s. 400-401; por. *idem*, *Poselstwo Lwa Sapiehy w r. 1600*, Tow. Naukowe we Lwowie, Lwów 1927, s. 76-78.

⁴⁶ H. Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, KiW, Warszawa 1995, s. 31-32.

⁴⁷ B. Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita w latach 1600–1603. Narastanie konfliktu między Zygmuntem III Wazą a stanami*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Bydgoszcz 1984, s. 41.

⁴⁸ Zob. S. Gruszecki, *Idea unii polsko-rosyjskiej na przełomie XVI–XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XV, 1970, s. 90-94.

⁴⁹ Zob. projekt unii w: *Metryka Litewska, księga 594*, pod red. A. Baliulisa, Lietuvos istorijos institutas, Wilno 2006, s. 211-216.

(zwycięstwo pod Bukowem 20 X 1600)⁵⁰ spowodowały, iż Godunow zdecydował się przedłużyć rozejm z Rzeczypospolitą o dalsze 20 lat począwszy od 15 sierpnia 1602 r. Odrzucenie projektu unii przez Moskwę było porażką tak Zygmunta III i jego polityki wschodniej, jak negocjującego jej zasady — Lwa Sapiehy⁵¹. Oba państwa traktowały podpisany traktat jako rozwiązanie tymczasowe, tym bardziej, że w Moskwie do tronu carskiego pojawi się nowy pretendent — Dymitr Samozwaniec, a w Rzeczypospolitej dojdzie do masowych wystąpień szlachty przeciwko Zygmuntowi (rokosz sandomierski w latach 1606–1608). Rację jednak miał W. Konopczyński, który pisał, iż „sapieżyńska myśl unii nie padła wśród bojarów na całkiem bezpłodną epokę; jej owoce wzejdą w różnej postaci w dobie dymitriad”⁵².

Początkowo Rzeczypospolita zajęta własnymi problemami natury wewnętrznej i wojną ze Szwecją nie angażowała się w awantury na wschodzie, choć faktycznie popierała Dymitra I w jego wyprawie na Moskwę.⁵³ Nawet wymordowanie wielu Polaków na ślubie cara z Maryną Mniszych (12 V 1606) nie spowodowało reakcji Zygmunta III zajętego przygotowaniami do zdławienia rokoszu. Bunty chłopskie oraz wojna domowa w Państwie Moskiewskim (walki z Samozwańcem II) spowodowały reakcję Zygmunta III, pragnącego wyzyskać trudną sytuację sąsiada.⁵⁴ Od 1607 r. toczyły się bowiem walki pomiędzy siłami nowego cara Wasyla Szujskiego z oddziałami Samozwańca II, który w czerwcu 1608 r. założył obóz pod Moskwą w Tuszynie.⁵⁵ I choć polski władca zawarł z Szujskim 4-letni rozejm (20 VII 1608), to dopiero sojusz Szujskiego z Karolem IX szwedzkim (Wyborg 28 II 1609) przyspieszył przygotowania do interwencji w Moskwie.⁵⁶ Zwycięstwo S. Żółkiewskiego pod

⁵⁰ D. Skorupa, *Bitwa pod Bukowem 20 X 1600 r.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku*. prace ofiarowane Profesorowi Jaremiu Maciszewskiemu, pod red. M. Nagielskiego, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2002, s. 17-43.

⁵¹ R. Skrynnikow, *Borys Godunow*, PIW, Warszawa 1982, s. 209-210; por. D. Czerska, *Borys Godunow*, Ossolineum, Wrocław 1988, s. 131-138.

⁵² W. Konopczyński, *Dzieje Polski Nowożytnej*, s. 217.

⁵³ R.G. Skrynnikow, *Rossija w naczale XVII w. Smuta*, Moskwa 1988, s. 116-132; por. D. Czerska, *Dymitr Samozwaniec*, Ossolineum, Wrocław 1995, s. 42-46.

⁵⁴ S.F. Platonow, *Oczerni po istorii Smuty w Moskowskom Gosudarstwie XVI–XVII ww.*, V wyd., Moskwa 1995, s. 193-289.

⁵⁵ Zob. I.O.Tjumienцев, *Smuta w Rossii w naczale XVII stoletija. Dwiżenie L’zedmitrija II*, Wołgograd 1999, s. 176-183.

⁵⁶ Okres ten jest dobrze opracowany w polskiej literaturze: D. Czerska, *Dymitr Samozwaniec*, Ossolineum, Wrocław 1995; A. Andrusiewicz, *Dzieje wielkiej smuty*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 1999; J. Maciszewski, *Polska a Moskwa 1603–1618. Opinie i stanowiska szlachty polskiej*, PWN, Warszawa 1968; W. Polak, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607–1612*, FINNA, Toruń 1995, s. 84-85.

Kłuszynem (4 VII 1610) stworzyło nowy układ w dziejach obu państw. W wyniku rokowań na Kremlu pomiędzy hetmanem a bojarami, carem został wybrany królewicz Władysław Zygmuntowicz, który miał zgodnie z układem i zaprzysiężeniem elekcji (28 VIII 1610) przybyć wkrótce do stolicy.⁵⁷ Jak wiemy układ nie został zrealizowany a Zygmunt III nie przerwał oblężenia Smoleńska, który padł 13 czerwca 1611 r.⁵⁸ Oblężona załoga polska na Kremlu broniła się pod komendą A. Gosiewskiego, a następnie M. Strusia, oczekując na odsiecz hetmana J.K. Chodkiewicza. Wraz z nieudaną próbą rozerwania blokady (1–3 IX 1612) doszło do kapitulacji załogi (6 XI 1612)⁵⁹. Wybór przez Sobór ziemski nowego cara Michała Romanowa w początkach marca 1613 r. zapoczątkował następny etap walk pomiędzy oboma państwami.⁶⁰ Rzeczpospolita nadal popierała kandydaturę do tronu moskiewskiego królewicza Władysława; Moskwa natomiast podjęła działania dla odzyskania Smoleńska⁶¹ wobec trudnej sytuacji Rzeczypospolitej na skutek konfederacji niepłatnego żołnierza.

Wyprawa królewicza Władysława w celu odzyskania korony carskiej w latach 1617–1618 zakończyła się nieudaną próbą szturm Moskwy z 10/11 X 1618 r.⁶² Stąd siły polsko-litewskie ruszyły pod Monaster Troicko-Siergijewskij, który skutecznie obronił się. Od 31 X 1618 r. rozpoczęły się rozmowy ćwierć mili od stolicy nad rzeką Presnią. Delegacja moskiewska nie tylko domagała się zwrotu Smoleńska i utraconych twierdz, ale także jeńców na czele z ojcem cara — metropolitą Filaretem oraz zaprzestania przez Kozaków Sahajdacznego łupienia ziem moskiewskich. Właściwe rozmowy toczyły się między dwiema delegacjami w Deulinie, gdzie podpisano ostateczny traktat rozejmowy na 14,5 lat, który miał wejść w życie 4 I 1619 r., a obowiązywać do

⁵⁷ Szeroko rokowania S. Żółkiewskiego z bojarami przedstawił W. Sobieski, *Żółkiewski na Kremlu*, Wyd. ANTYK, Komorów 2010, s. 120-150; por. A. Świątkiewicz, *Ostatni szturm na Smoleńsk*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 6, 1892, s. 88-89; por. B.N. Floria, *Polsko-litowska interwencja w Rosji i ruskoje obszczestwo*, Moskwa 2005, s. 200-221 (wybór Władysława).

⁵⁸ M. Kuran, *Krótkie a prawdziwe opisanie wzięcia Smoleńska — brakujące zakończenie Diariusza króla Jmci Zygmunta III pod Smoleńsk*, „Barok”, t. XVII/2 (34), 2010, s. 161-167.

⁵⁹ Szerzej o walkach z lat 1610–1612 zob.: T. Bohun, *Moskwa 1612*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2005, s. 263-269.

⁶⁰ Zob. biografię nowo obranego cara autorstwa W.N. Kozłjakowa, *Michail' Fedorowicz*, Moskwa 2004; por. L.E. Morozowa, *Rossija na puti iż Smuty. Izbranie na carstwo Michail'a Fedorowicza*, Moskwa 2005, s. 143-210.

⁶¹ K. Tyszkowski, *Wojna o Smoleńsk 1613–1615*, Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. 8, z. 3, Lwów 1932; por. D. Czerska, *Między „smutą” a kryzysem lat 40. XVII w. (Polityka wewnętrzna Rosji w okresie panowania pierwszego Romanowa)*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1978, s. 40-46.

⁶² A.A. Majewski, *Moskwa 1617–1618*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2006, s. 154-157.

5 lipca 1633 r.⁶³ Królewicz Władysław zachował tytuł carski a Rzeczpospolita uzyskiwała m.in. Smoleńsk, Czernihów, Nowogród Siewierski. W zamian za zwrot Moskwie Kozielska, Wiaźmy, Massalska i Borysowa uzyskiwała także Poczapów, Starodub, Popową Górę, Newel, Siebież i okoliczne włości. Wyraźnie poprawiła się sytuacja strategiczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kontrolując trakt smoleński, Litwa mogła wyprowadzić atak w głąb Państwa Moskiewskiego, mając na drodze jedynie Wiaźmę i Możajsk. Od nowej granicy bowiem do Wiaźmy dystans wynosił około 25-30 km, a do samej Moskwy ponad 250 km. Także na flance północnej Połock i Witebsk ubezpieczały zamki dorzecza Dźwiny począwszy od Lucynia, Siebieża, Newla, Uświatu po Wieliż. Z kolei na południu Kijów i Czernihów zyskały ubezpieczenie w postaci silnych punktów dorzecza Świadości począwszy od Poczepu, Staroduba, Nowogródka Siewierskiego po Sośnicę. Przeciwnik chcąc przełamać system obronny Wielkiego Księstwa Litewskiego musiał skoncentrować się na działaniach na kierunku smoleńskim — ten wariant zresztą przyjęła strona rosyjska w dobie wojny z Rzeczpospolitą w latach 1632–1634.

Moskwa, korzystając z bezkrólewia w Rzeczypospolitej po śmierci Zygmunta III w 1632 r., rozpoczęła działania wojenne na kierunku smoleńskim, przystępując do oblężenia Smoleńska.⁶⁴ Kampania smoleńska jest dobrze opracowana, co potwierdza tak polska, jak rosyjska historiografia⁶⁵. Do ataku przygotowywano się od dawna, zabezpieczając współdziałanie ze strony Szwecji Gustawa Adolfa i Turcji, która miała uderzyć na Podole. Interwencja Szwecji w Rzeszy niemieckiej w 1630 r. oznaczała, że Moskwa nie może liczyć na pomoc z tej strony poza wsparciem ideowym oraz ułatwieniami dla kupców rosyjskich w zakupie sprzętu wojennego w portach Europy zachodniej. Nie zsynchronizowano w czasie także współdziałania z Turcją i gdy 30 IX 1632 r. wojska M.B. Szeina przekraczały granicę polsko-rosyjską, kierując się pod Dorohobuż posłowie rosyjscy w Konstantynopolu negocjowali warunki sojuszu z Turcją z Muradem IV⁶⁶. Gdy w marcu 1633 r. Szein przystąpił do regularnego oblężenia Smoleńska Turcja nadal obserwowała rozwój wypadków na teatrze wschodnim. Mimo lokalnych sukcesów we wrześniu

⁶³ A.A. Majewski, *Datacja rozejmu dywilińskiego*, „Przegląd Historyczny”, t. XCII, 2001/4, s. 447-449.

⁶⁴ Moskwa próbowała rozwinąć działania na kierunku północnym, uderzając na Połock; zob. A.W. Małow, *Naczalnyj period smolenskoj wojny na naprawlenii Łuki Wielikije — Newel — Połock (do ijunia 1633 g.)*, [w:] Pamjati Łukiczewa, pod red. J. Eskina, Moskwa 2006, s. 124-172.

⁶⁵ S. Staszewskij, *Smolenskaja wojna 1632–1634. Organizacija i sostojanije moskowskoj armii*, Kijew 1919; por. B.F. Porszniew, *Tridcatiletniaja wojna i wstuplenie w nee Szwecji i Moskowskogo Gosudastwa*, Moskwa 1976; V.P. Malcev, *Borba za Smoleńsk (XVI–XVII v.)*, Smoleńsk 1940; D. Kupisz, *Smoleńsk 1632–1634*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2001.

⁶⁶ L. Podhorodecki, *Wojna polsko-turecka 1633–1634 r.*, SMHW, t. XX, 1976, s. 30-31.

1633 r. pod mury Smoleńska przybyła armia odsieczowa Władysława IV i role się odwróciły, wkrótce nie tylko odblokowano twierdzę a siły Szeina znalazły się w potrzasku.⁶⁷ Tymczasem w X 1633 r. nastąpił atak Abazy paszy Sylistrii na Kamieniec Podolski, pod którym rozegrała się batalia, a w 1634 r. wobec przygotowania sił polskich pod wodzą hetmana S. Koniecpolskiego wódz turecki Murtaza pasza zdecydował się na rokowania, co doprowadziło do podpisania traktatu ze stroną turecką 26 X 1634.⁶⁸

Mimo kapitulacji armii Szeina komisarze Rzeczypospolitej w trakcie rokowań w Polanowie nie tylko zgodzili się na zrzeczenie tronu moskiewskiego przez Władysława IV, ale poczynili pewne ustępstwa terytorialne na rzecz Michała Romanowa dla ocieplenia stosunków pomiędzy oboma państwami. Traktat polanowski (14 VI 1634) choć przyznawał definitywnie ziemie odstąpione przez Moskwę Rzeczypospolitej w 1619 r., tj. Smoleńszczyznę, Czernihowszczyznę oraz Siewierszczyznę, to Sierpejsk z 40 milami włości (około 12250 km²) waz z 80 mniejszymi miejscowościami przechodziły pod panowanie moskiewskie.⁶⁹ Powołane komisje graniczne działały niemal przez cały okres panowania Władysława IV a ostatni odcinek newelski nie został rozgraniczony do 1647 r. Zjazd komisarzy został wyznaczony na 11 czerwca 1648 r., a więc już po śmierci polskiego monarchy.⁷⁰ Działania komisarzy napotykały trudności ze strony magnatów kresowych, którzy zainteresowani byli przyłączeniem do swych domen terenów przygranicznych, jak miało to miejsce w przypadku Jeremiego Wiśniowieckiego czy Łukasza Żółkiewskiego.⁷¹ Mimo pewnych korekt granicznych w 1637 r. na rzecz Moskwy na odcinkach roślawskim i dorohobuskim Moskwa nadal nieufnie odnosiła się do

⁶⁷ Szerzej o działaniach pod Smoleńskiem informują artykuły W. Lipińskiego począwszy od początków oblężenia do kapitulacji armii Szeina 25 II 1634 r.: *idem*, *Stosunki polsko-rosyjskie w przededniu wojny smoleńskiej 1632–1634 i obustronne przygotowania wojskowe*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. IV, 1931, s. 235-271; *idem*, *Początek działań rosyjskich w wojnie smoleńskiej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. V, 1932, s. 29-61; *idem*, *Działania wojenne polsko-rosyjskie pod Smoleńskiem od października 1632 do września 1633 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. V, 1932, s. 165-206; *idem*, *Organizacja odsieczy i działania wrześniowe pod Smoleńskiem w r. 1633*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. VI, 1933, s. 173-225; *idem*, *Bój o Żaworonkowe Wzgórze i osaczenie Szeina pod Smoleńskiem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. VII, s. 39-74; *idem*, *Kampania zimowa 1633/1634 i kapitulacja Szeina*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. VII, 1935, s. 217-255; D. Kupisz, *op. cit.*

⁶⁸ L. Podhorodecki, *op. cit.*, s.70-72.

⁶⁹ Wymienia je szczegółowo w swej pracy W. Godziszewski, *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego 1634*, [w:] *Prace komisji atlasu historycznego Polski*, Kraków 1935, s. 8, 62-64.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 43.

⁷¹ A. Darowski, *Zatargi o starostów pogranicznych*, [w:] *Szkice Historyczne*, serja trzecia, Petersburg 1897, s. 242-244.

planów Władysława IV względem sojuszu antytatarskiego. Dalsze ustępstwa Wazy na rzecz nowego cara Aleksego Michałowicza miały miejsce w dobie przygotowań polskiego władcy do wojny z Turcją. Samo ustąpienie włości trubeckiej z Trubczewskiem na czele (około 2350 km²) wiązało się z utrzymaniem po stronie polskiej Hadziacza, ważnego ośrodka blokującego siły moskiewskie na kierunku Perejasławia i Kijowa. Zgodnie z porozumieniem Trubczewsk miał zostać zwrócony Moskwie 11 XI 1644 r., ale wobec oporu ze strony szlachty, widocznego na sejmie 1645 r. sprawa się przeciągnęła aż do sejmu w grudniu 1646 r., gdzie wyznaczono Jerzemu Trubeckiemu i jego matce Elżbiecie z Druckich-Sokolińskich rekompensatę za utracone dobra ze skarbu koronnego. Samo oddanie zamku w Trubczewsku i okolicznych włości nastąpiło siłowo, gdyż Władysław IV wysłał gwardię pieszą pod komendą oboźnego litewskiego Samuela Osińskiego, który w lipcu 1645 r. zajął zamek i przekazał go nowemu wojewodzie trubeckiemu — Iwanowi Jeropkinowi (17 IX 1645)⁷².

Jak widzimy mimo usilnych starań nie udało się do końca rozgraniczyć włości przygranicznych zgodnie z traktatem polanowskim z 1634 r. do końca panowania Władysława IV, który wiązał duże nadzieje z włączeniem Moskwy do planów zniszczenia Chanatu Krymskiego, którego autorem miał być sam hetman wielki koronny Stanisław Koniecpolski⁷³. Wszelkie zmiany graniczne, w tym także odnoszące się do odcinka południowego, zatwierdził car 16 I 1650 r.⁷⁴

Według wyliczeń Władysława Godziszewskiego na 5 odcinkach granicy z Moskwą poczynawszy od newelskiego po putywlski strona rosyjska przesunęła swą granicę na zachód o około 16600 km², a w dwóch miejscach między Rosławiem a Mhlinem i na południe pod Konotopem wbiła się klinem w głąb Rzeczypospolitej. Pewna ustępliwość strony polsko-litewskiej wiązała się z chęcią skłonienia Moskwy do przystąpienia do sojuszu wymierzonego przeciwko Chanatowi Krymskiemu. Polityka ta nie przyniosła oczekiwanych rezultatów wraz z wybuchem powstania kozackiego Bohdana Chmielnickiego w 1648 r. Adam Kisiel w ramach zawartego porozumienia domagał się bowiem od wojewodów Siewska i Putywła posiłków po klęsce sił kwarcianych u Żółtych Wód i pod Korsuniem. Moskwa mimo wysyłania doń kolejnych po-

⁷² A. Rachuba, *Samuel Osiński*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1979, s. 349-350; por. M. Nagielski, *Funkcje oddziałów gwardii królewskiej za panowania w Polsce dwóch ostatnich Wazów*, SMHW, t. XXXIII, 1990, s. 83.

⁷³ Zob. J. Brodacki, *Czy Stanisław Koniecpolski był autorem Dyskursu o zniesieniu Tatarów krymskich i lidze z Moskwą?*, „Materiały do Historii Wojskowości”, t. III/1, Pułtusk 2006, s. 39-50.

⁷⁴ W. Godziszewski, *op. cit.*, s. 43.

selstw kozackich przyjęła politykę oczekiwania na dalszy rozwój wypadków.⁷⁵ Widząc słabość Rzeczypospolitej i chęć poddania się w opiekę Aleksego Michałowicza ze strony hetmana zaporoskiego zdecydowała się na rozpoczęcie wojny ze swoim zachodnim sąsiadem. Ugoda perejaśławska (16 I 1654) zapoczątkowywała trzynastoletni konflikt zbrojny pomiędzy Rzeczpospolitą a Moskwą o dominację w Europie środkowo-wschodniej, który doczekał się olbrzymiej ilości opracowań tak w historiografii polskiej, rosyjskiej, jak ukraińskiej. Tu zwrócimy uwagę na kilka istotnych przełomów w tych stosunkach w okresie aż do rokowań w Andruszowie zakończonych podpisaniem rozejmu (31 I 1667).

W działaniach 1654 r. Moskwa nie popełniła błędów z 1632 r., gdy skoncentrowała się na zdobywaniu Smoleńska. Na Wielkie Księstwo Litewskie ruszyły trzy armie: bramą smoleńską na Dorohobuż i Smoleńsk pod osobistym dowództwem cara (faktycznie N. Odojewskiego, J. Czerkasskiego i M. Temkin-Rostowskiego); A. Trubeckiego z zadaniem opanowania Mścislawia i wzięcia sił litewskich J. Radziwiłła w kleszcze w rejonie Kopysi i Szkłowa oraz W. Szeremietiewa, która miała zadanie opanowanie Połocka, Witebska oraz Newła⁷⁶. Stan umocnień tak Smoleńska, jak innych twierdz naddnieprzańskich pozostawiał wiele do życzenia, a w ręce Rosjan dostawały się kolejno Orsza, Kopyś a następnie Szkłów⁷⁷. Po rozbiciu sił litewskich J. Radziwiłła pod Ciecierzynem (Szepielewiczami) 24 sierpnia 1654 r. Litwa stała otworem przed siłami moskiewskimi.⁷⁸ Klęska sił Janusza Radziwiłła miała poważny wpływ na postawę obrońców Smoleńska, którzy nie widząc szans na rychłą odsiecz kapitulowali przed carem 29 września 1654 r. po zaledwie 3 miesięcznym oblężeniu (regularne działania pod Smoleńskiem zaczęły się od 8 lipca 1654 r.)⁷⁹

⁷⁵ Zob. J. Serebnyk, *Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 1648 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego”, Wrocław 1960, nr 23, s. 157-189; *idem*, *Stosunki ukraińsko-rosyjskie w I połowie 1649 r.*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu”, Opole 1961, z. 2, s. 171-194; *idem*, *Stosunki ukraińsko-rosyjskie w drugiej połowie 1649 r.*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu”, Opole 1963, z. 3/4, s. 233-252.

⁷⁶ K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna, Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655*, Zabrze 2004, s. 36-38. Siły te oceniano nawet na 140 tysięcy żołnierzy; zob. F. Longworth, *Alexis Tsar of All the Russias*, London: Secker & Warbug, London 1984, s. 92.

⁷⁷ M.A. Tkacou, *Zamki Belorussii*, Mińsk 1987, s. 93-100; por. *Twierdze naddnieprzańskie w systemie obrony wschodniej granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego — XVI-połowa XVII wieku*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, t. II, 2004, s. 29-39.

⁷⁸ H. Wisner, *Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła 1648-1655*, „Rocznik Białostocki”, t. XIII, 1976, s. 93-95.

⁷⁹ K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna*, s. 71; por. P. Kroll, *Obrona Smoleńska w 1654 r.*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku*, pod red. M. Nagielskiego, Warszawa 2002, s. 151-172.

Upadek Smoleńska spowodował, iż siły moskiewskie opanowały niemal całe dorzecze Berezyny, zagrażając stolicy Litwy. Epidemie i wyczerpanie sił własnych zahamowały postępy oddziałów Aleksego Michałowicza. Jednak ofensywa zimowo-wiosenna 1655 r. pod dowództwem Janusza i Bogusława Radziwiłłów w celu odzyskania utraconych prowincji zakończyła się nieudanym oblężeniem Nowego Bychowa i Mohylewa, spod którego Litwini wspomagani przez korpus posiłkowy z Korony wycofali się po ostatnim nieudanym szturmie 11 maja 1655 r.⁸⁰ W tym momencie ponowną inicjatywę na teatrze wschodnim odzyskują Rosjanie, którzy w wyniku ofensywy letniej i zajęciu Mińska skierowali się ku Wilnu. Miasto bez walki zajęły oddziały J. Czerkasskiego i Zołotarenki, mordując mieszkańców i paląc wiele zabudowań (8–9 sierpnia 1655).⁸¹ Upadek stolicy oraz klęski ponoszone w Koronie przez Jana Kazimierza ze strony sił szwedzkich Karola X Gustawa skłoniły hetmana Janusza Radziwiłła do poddania się Szwedom, którzy mieli ratować ostatnie skrawki nie zajętych prowincji litewskich, a w rzeczywistości domeny radziwiłłowskiej. Układ kiejdański spotkał się z różnorodną oceną historiografii polsko-litewskiej, choć głównym obrońcą decyzji hetmana w trudnym momencie dla Wielkiego Księstwa Litewskiego jest Henryk Wisner.⁸² Faktycznie decyzja hetmana zablokowała dalsze posuwanie się wojsk moskiewskich w kierunku Korony i umożliwiła zachowanie skrawków Litwy pod protekcją szwedzką od okupacji moskiewskiej.⁸³ Należy jednak podkreślić, iż pewna poprawa sytuacji strategicznej Rzeczypospolitej nastąpiła wraz z podpisaniem w Niemieży rozejmu z carem 3 XI 1656 r., na mocy którego tenże miał zostać wybrany na najbliższym sejmie i koronowany królem polskim po śmierci Jana Kazimierza, a tym samym oba państwa koncentrowały się na działaniach przeciwko siłom Karola X Gustawa.⁸⁴

⁸⁰ Zob. szerzej o tej kampanii: K. Bobiatyński, *Kampania zimowo-wiosenna wojsk Janusza Radziwiłła 1654–1655*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku*, s. 173–198.

⁸¹ K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna*, s. 215–218; por. A. Rachuba, *Wilno pod okupacją moskiewską w latach 1655–1661*, „Lithuania”, nr 2–3 (11–12), 1994, s. 63–64; zob. I. Andrejew, *Aleksej Michajłowicz*, Moskwa 2003, s. 286–288.

⁸² H. Wisner, *Rok 1655 na Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XXVI, 1981, s. 83–102; *idem*, *Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła*, „Rocznik Białostocki”, t. XIII, Warszawa 1976, s. 53–109; por. T. Wasilewski, *Zdrada Janusza Radziwiłła w 1655 r. i jej wyznaniowe motywy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XVIII, 1973, s. 125–146.

⁸³ Z drugiej strony część szlachty na czele ze starostą oszmiańskim A. Sakowiczem w sytuacji gdy Litwę zajmowały wojska szwedzkie i moskiewskie szukała porozumienia z Moskwą, wchodząc w rozmowy z wojewodą S.A. Urusowem; zob. B.N. Fłoria, *Ot potopa do Wilna. Russkaja politika po otnoszeniu k Reczi Pospolitoj w 1655–1656 gg.*, „Kwartalnik Historyczny”, R. CX, 2003/2, s. 27–28.

⁸⁴ Z. Wójcik, *Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. II, red. A. Przyboś, IH PAN, Warszawa 1957, s. 356–367.

To, iż Rzeczpospolita przez 2 lata do wznowienia działań z Moskwą (Werki 21 X 1658) mogła działać tylko na jednym teatrze, tj. skupić się na działaniach przeciwko Szwedom było majstersztykiem polsko-litewskiej dyplomacji. Sytuacja bowiem państwa była o wiele lepsza niż w 1656 r. po przegranej batalii pod Warszawą (28-30 VII), gdyż Szwedzi utrzymywali się jedynie w twierdzach Prus Królewskich, uwalniając pozostałe prowincje Korony spod swojej okupacji.⁸⁵ Nie zrealizowanie umowy elekcyjnej na sejmie 1658 r. oraz sojusz z hetmanem wojska zaporoskiego Iwanem Wyhowskim⁸⁶ (ugoda hadziacka 6/16 IX 1658)⁸⁷ skłoniły Aleksego Michałowicza do rozpoczęcia działań przeciwko Rzeczpospolitej. Stawką było ponowne przejęcie kontroli nad Ukrainą przez Państwo Moskiewskie dysponujące nowo zaciągniętymi pułkami rekrutowanymi tak w kraju jak zagranicą (korpus oficerski).⁸⁸ Faktycznie pierwsze starcia rozpoczęły się w sierpniu 1658 r., gdy siły Jurija Dołgorukiego spustoszyły powiaty kowieński i wilkomirski; w odwecie hetman polny litewski Wincenty Gosiewski rozbił część tych oddziałów w starciu pod Kownem. Gdy jednak pod Werkami zniesiono dywizję W. Gosiewskiego a sam hetman dostał się do niewoli inicjatywę na Białorusi przejęły oddziały moskiewskie.⁸⁹ Natomiast na Ukrainie mimo zwycięstwa I. Wyhowskiego nad armią A. Trubeckiego pod Konotopem (8 lipca 1659)⁹⁰, sytuacja dla nowo powołanego Księstwa Ruskiego była trudna. Rzeczpospolita wobec zaangażowania się w wypieranie Szwedów z Prus Królewskich począwszy od lata 1658 r. nie mogła wspomóc militarnie hetmana kozackiego. Tym bar-

⁸⁵ Zob. sytuację militarną Rzeczypospolitej w kontekście wydarzeń roku 1658: J. Wimmer, *Wojna polsko-szwedzka 1655-1660*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1973, s. 192-197.

⁸⁶ T.G. Tairowa-Jakowlewa, *Iwan Wyhowskij*, [w:] *Jedinorog. Materiały po wojennej istorii Wostocznoj Europy epoki średnich wekow i rannego nowego wremeni*, t. I, Moskwa 2009, s. 239-253; por. P. Kroll, *Iwan Wyhowski*, [w:] *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, pod red. P. Krolla, M. Nagielskiego i M. Wagnera, Wydawnictwo „Inforteditions”, Zabrze 2010, s. 268-269.

⁸⁷ Zob. P. Kroll, *Moskwa wobec unii hadziackiej*, [w:] *W kręgu Hadziacka A.D. 1658. Od historii do literatury*, pod red. P. Borka, Collegium Columbinum, seria: Biblioteka Tradycji, nr LXXIV, Kraków 2008, s. 119-134; por. zbiór studiów poświęconych unii hadziackiej w kontekście relacji Kozaczyzny z Rzeczpospolita i Moskwą: *Gadjacka unija 1658 roku*, Kiiv 2008.

⁸⁸ Zob. ich skład w pracy A.W. Małowa, *Moskowskije wybornyje połki soldatskiego stroja w naczalnyj period swojej istorii 1656-1671*, Moskwa 2006, s. 426-480.

⁸⁹ K. Kossarzewski, *Kampania roku 1660 na Litwie*, Wydawnictwo „Inforteditions”, Zabrze 2005, s. 20-22.

⁹⁰ Zob. P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudowna. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 221-271 (kampania konotopska); por. J. Mycyk, *Konotopska bitwa 1659 roku*, Konotop 1996, s. 18-20; A. Bulwinskij, *Konotopskaja bitwa 1659*, „Ukraiński Istoryczny Żurnal”, nr 3, 1998, s. 77-80.

dziej, że część sił koronnych skonfederowała się.⁹¹ Gorzej, że Moskwa zawierając 20 XII 1658 r. rozejm ze Szwecją mogła skoncentrować wszystkie siły na wojnie z Rzeczpospolitą. Brak posiłków polskich⁹², silna opozycja starszyny kozackiej inspirowana z Moskwy doprowadziły do upadku hetmana i podpisania 27 X 1659 r. nowej ugody perejasławskiej z Moskwą przy asyście sił A. Trubeckiego. Istotnie nowa ugoda ograniczała wolności Kozaczyzny i nowego hetmana J. Chmielnickiego w kontekście obsadzenia oddziałami moskiewskimi głównych miast Ukrainy z Kijowem włącznie, wyprowadzeniem pułków kozackich z Białorusi, jako prowincji zdobytej przez Aleksego Michałowicza. Jednocześnie nowe punkty ugody istotnie ograniczały prawa i wolności wojska zaporoskiego nadane mu w 1654 r.⁹³

Zmiana sytuacji na terytoriach ukraińskich nastąpiła dopiero w 1660 r. w wyniku przegrucenia dywizji koronnych i podjęcia działań zmierzających do odzyskania inicjatywy na tym kierunku.⁹⁴ W 1659 r. zaangażowanie dywizji litewskich pod komendą S. Komorowskiego (następnie M. Paca) oraz A.H. Połubińskiego w Kurlandii (do III 1660) ułatwiło działania sił moskiewskich zimą 1659/1660 pod wodzą Iwana Chowańskiego. Rosjanie w wyniku ofensywy zajęli Grodno oraz 13 stycznia 1660 r. Brześć Litewski, mordując zaskoczoną załogę zamku.⁹⁵

Zakończenie wojny ze Szwecją (Oliwa 3 V 1660) umożliwiło hetmanom przegrucenie dywizji Stefana Czarnieckiego na pomoc Litwinom dla odepchnięcia sił Iwana Chowańskiego oraz koncentrację głównych sił koronnych dla odzyskania inicjatywy operacyjnej i odzyskania wpływów wśród Kozaczyzny. W wyniku działań 1660 r. siły polsko-litewskie pod wodzą S. Czarnieckiego i P. Sapiehy rozbiły oddziały I. Chowańskiego pod Połonką (28 VI 1660) tym samym odblokowując Lachowicze oblegane przez przeciwnika od 23 marca 1660 r.⁹⁶ Jednocześnie obie dywizje wojsk koronnych pod wodzą het-

⁹¹ Konfederacja pod łaską Mariusza Stanisława Jaskólskiego skupiająca większość chorągwi z dywizji obu hetmanów S. Potockiego i J. Lubomirskiego zawiązała się w lutym 1659 r. a zakończyła dopiero we wrześniu tego roku, uniemożliwiając użycie tych sił dla wsparcia I. Wyhowskiego; zob. E. Janas, *Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998, s. 26–28.

⁹² W walkach uczestniczyła jedynie dywizja pod komendą A. Potockiego w sile 3,5 tysięcy ludzi, blokująca Kijów; zob. M. Wagner, *Działania dywizji oboźnego koronnego Andrzeja Potockiego na Ukrainie w 1659 roku*, [w:] 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008), pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2008, s. 401–412.

⁹³ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudowna*, s. 291–330 (Ugoda w Perejasławiu).

⁹⁴ Zob. K. Kossarzecki, *op. cit.*, s. 201–236; J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Wydawnictwo MON, Warszawa 1965, s. 127–131.

⁹⁵ K. Kossarzecki, *op. cit.*, s. 100–102.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 215–235.

manów S. Potockiego i J. Lubomirskiego rozpoczęły działania przeciwko operującym w okolicy Cudowna siłom moskiewskim W. Szeremietiewa. Siły te zostały zablokowane a wydzielony korpus pod dowództwem hetmana polnego koronnego Jerzego Lubomirskiego ruszył w kierunku idącej ku Rosjanom armii kozackiej Jerzego Chmielnickiego. Pod Słobodyszczami w krwawych walkach 7 X 1660 r. zostały zatrzymane otaborowane siły kozackie, przystępując do rozmów z Polakami. W ich wyniku podpisano tzw. ugodę cudnowską (18 X), według której Kozacy wracali ponownie pod władzę Jana Kazimierza Wazy.

Kłęska armii moskiewskiej Wasyla Szeremietiewa nie zakończyła działań, gdyż warunki kapitulacji nie zostały wypełnione przez obie strony, a wódz moskiewski został wydany Tatarom.⁹⁷ W 1661 r. wobec nieopłacenia armii doszło do zawiązania konfederacji tak wojsk koronnych jak litewskich⁹⁸, co uniemożliwiło dalsze działania wojenne. Wprawdzie Janowi Kazimierzowi udało się skłonić Litwinów do podjęcia działań przeciwko Moskwie i połączone siły polsko-litewskie rozbiły pod Kusznikami 4 listopada 1661 r. oddziały I. Chowańskiego⁹⁹. Niestety sukcesy lat 1660–1661 nie zostały wykorzystane, tak wobec przystąpienia nieopłaconego wojska do konfederacji, jak z winy dworu lansującego na sejmach 1661–1662 program elekcji *vivente rege*¹⁰⁰. Działania wojenne podjęto dopiero po zakończeniu konfederacji w lipcu 1663 r. Mimo ustępstw żołnierzy wiele jednostek zaciągu cudzoziemskiego nie otrzymało zapłaty, co zaowocowało buntem wojska pod Mikulińcami (połowa VIII 1663) już w trakcie pochodu w głąb Ukrainy.

Kampania zadnieprzańska 1663/1664 Jana Kazimierza, mająca za zadanie nie tylko zmusić Moskwę do podjęcia rokowań, ale za pomocą zwycięskich oddziałów przeprowadzić elekcję *vivente rege* kandydata francuskiego zakończyła się fiaskiem i wybuchem na Ukrainie powstania skierowanego przeciwko obecności tamże sił koronnych.¹⁰¹ Tak armia koronna jak litewska

⁹⁷ R. Romański, *Cudnów 1660*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1996, s. 184-185; por. Ł. Ossoliński, *Cudnów — Słobodyszcze 1660*, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2006; M. Nagielski, *Kampania cudnowska 1660 roku*, [w:] *Bitwy decydujące o losach Europy Środkowej*, pod red. J. Gmitruka, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2010, s. 187-208; V. Geasimczuk, *Cudnivskaja kampania 1660 r.*, Lwiv 1913.

⁹⁸ Zob. E. Janas, *Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia*, RW KUL, Lublin 1998; por. A. Rachuba, *Konfederacje wojska litewskiego 1657–1663*, Wydawnictwo Inforteditions, Zabze 2010.

⁹⁹ A. Rachuba, *Konfederacje wojska litewskiego 1657–1663*, s. 124-125.

¹⁰⁰ S. Ochmann, *Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Wrocław 1977.

¹⁰¹ J. Maroń, *Kampania zadnieprzańska Jana Kazimierza 1663/1664*, [w:] *Od armii kompuutowej do armii narodowej (XVI–XX w.)*, pod red. W. Rezmera i Z. Karpusa, Toruń 1998, s. 73-88.

poniosły duże straty w ludziach i sprzęcie w nieudanych oblężeniach Głuchowa i w trakcie odwrotu z Zadnieprza.¹⁰² Wykrwawiały się także oddziały pozostałe pod komendą Stefana Czarnieckiego próbujące zdławić powstanie kozackie na Ukrainie Prawobrzeżnej inspirowane przez hetmana Lewobrzeża Iwana Brzuchowieckiego. Walki 1664 r. odegrały istotną rolę dla utrzymania Ukrainy Prawobrzeżnej w granicach Rzeczypospolitej po 1667 r. Krwawe działania sił polskich przed opuszczeniem Ukrainy w maju 1665 r. spowodowały iż I. Brzuchowiecki nie miał sił, aby w latach 1665–1666, gdy w Rzeczypospolitej toczyła się wojna domowa (rokosz J. Lubomirskiego), ponownie rozpocząć aktywniejsze działania na Prawobrzeżu. Także jej ludność zraziła się do opcji rosyjskiej wobec braku obiecanych posiłków ze strony zadnieprzańsko-moskiewskiej.¹⁰³

Oba państwa prowadzące działania od 1654 r. były wyczerpane i w trudnej sytuacji wobec permanentnych zaległości w skarbie wobec wojska. W 1664 r. walki toczyły się w dorzeczu środkowego biegu Dniepru a M. Pacowi udało się pokonać I. Chowańskiego w batalii pod Witebskiem. Walki z nowymi siłami Jakowa Czerkasskiego trwały aż do jesieni tego roku, gdy 15 listopada obóz pod Mohylewem opuścił hetman litewski.¹⁰⁴ Powstrzymanie sił rosyjskich na linii fortec naddnieprzańskich skłoniło Rosjan do wstrzymania dalszych działań zimą 1664/1665. Działania r. 1664 pokazały, że obie strony nie są w stanie zadać przeciwnikowi decydującego ciosu wobec problemów wewnętrznych i wyczerpania wojną toczoną już kilkanaście lat. Stąd już wiosną 1664 r. zapoczątkowano rozmowy pokojowe, ustalając 26 IV 1664 r. warunki i miejsce rozmów komisarzy obu stron, którzy zjazdy mieli odbywać we wsi Durowicze.¹⁰⁵ Sytuacja jednak Rzeczypospolitej w wyniku nieudanej kampanii zadnieprzańskiej Jana Kazimierza była trudną, powstanie kozackie na Prawobrzeżu a wreszcie problemy wewnętrzne (rokosz J. Lubomirskiego) wzmacniały pozycję Moskwy przed decydującymi rokowaniami. Z kolei wrze-

¹⁰² *Ibidem*, s. 83–86; por. A. Rachuba, *Wysilek mobilizacyjny Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1667*, SMHW, t. 43, 2007, s. 59; J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, s. 143–144.

¹⁰³ W. Majewski, *Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec–grudzień)*, SMHW, t. XVIII/2, Warszawa 1972, s. 195; por. *idem*, *Ostatnia kampania Stefana Czarnieckiego 1664 r. Okres wiosenny*, cz. 1, SMHW, t. XV/2, 1969, s. 61–115; cz. 2. *Działania*, SMHW, t. XVI/1, 1970, s. 95–150.

¹⁰⁴ O walkach w r. 1664 zob.: K. Bobiatyński, *Kampania letnia 1664 roku na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego — nieznan fragment wojny Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1667*, [w:] *Wojsko, Wojskowość, Miasta. Studia poświęcone prof. Stanisławowi Herbstowi w stulecie urodzin*, Wydawnictwo Inforteditions, Zabrze 2009, s. 224–246; por. G. Saganowicz, *Niewiadoma wajna 1654–1667*, Mińsk 1995, s. 119–120; A. Małow, *Rusko-polskaja wojna 1654–1667*, Moskwa 2006, s. 40–44.

¹⁰⁵ Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, PWN, Warszawa 1959, s. 158.

nie wśród Kozaczyzny na Lewobrzeżu i bunty nad Donem, oraz obawy o stanowisko Turcji wobec zakończenia jej działań przeciwko Cesarstwu (pokój w Vaswar nad rzeką Rabą — 10 VIII 1664), skłaniało Aleksego Michałowicza do zakończenia wojny z Rzeczpospolitą nawet za cenę rezygnacji z części zajętego terytorium. Tym należy tłumaczyć, że strona rosyjska nie wznowiła działań wojennych w latach 1665–1666 w dobie zmagania dworu polskiego z rokoszanami J. Lubomirskiego, gdy ściągnięto do walki z byłym marszałkiem posiłki litewskie.¹⁰⁶ W 1665 r. był to kilkutyśięczny korpus pod wodzą A.H. Połubińskiego, a w następnym roku oddziały przyprowadzone przez hetmana polnego litewskiego M. Paca. Stąd walki trwały jedynie na pograniczu litewsko-moskiewskim a 10 maja rozpoczęły się rokowania obu komisji we wsi Andruszowie. Komisarze polsko-litewscy zostali zakwaterowani w Kadzynie a rosyjscy w Michnowiczach. Aż do stycznia 1667 r. trwały trudne i w wielu momentach dramatyczne rokowania, gdzie na 36 zjazdach szukano porozumienia. Stronę polską do przyspieszenia rokowań i zgody na warunki delegacji rosyjskiej skłaniały tragiczne wydarzenia jakie miały miejsce na Ukrainie w połowie grudnia 1666 r. Piotr Doroszenko, hetman Prawobrzeża, wraz z Tatarami nowego chana Aadil Gereja uderzyli na znajdujące się na leżach siły koronne pod komendą regimentarza M.S. Jaskólskiego, znosząc je pod Ścianą i Braiłowem.¹⁰⁷

Polscy komisarze ostatecznie w dniu 30 stycznia 1667 r. podpisali rozejm, który zawarto na 13,5 roku do czerwca 1680. W wyniku zawartego traktatu Rzeczpospolita traciła Białą, Newel, Siebież, Krasne i Wieliz ze swoimi powiatami, a także Smoleńszczyznę ze Smoleńskiem, Siewierszczynę, Czernihowszczyznę oraz cała lewobrzeżną Ukrainę wraz z Kijowem. W sprawie tego ostatniego strona rosyjska wyraziła zgodę, że zostanie on zwrócony Rzeczypospolitej przed 15 kwietnia 1669 r.¹⁰⁸ Miał rację Zbigniew Wójcik, że Rzeczpospolita w osiągniętych w negocjacjach z Rosją wszystko co możliwe, biorąc pod uwagę, tak sytuację wewnętrzną (zerwany sejm jesienny 1666 r. oraz zniesienie wojsk koronnych pod Machowskim) oraz zewnętrzną (pewna wojna z Chanatem i Kozakami Doroszenki). W granice Rzeczypospolitej wracał Dyneburg z częścią Inflant oraz Połock z Witebskiem. Komisarze bowiem

¹⁰⁶ K. Kacprzycki, *Wojsko litewskie w walce z rokoszem Jerzego Lubomirskiego*, „Miscellanea Historio-Archivistica”, t. XIII, Warszawa 2001, s. 123-129; por. M. Nagielski, *Działania zbrojne rokoszu Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku*, SMHW, t. 34, 1992, s. 124-130.

¹⁰⁷ J. Perdenia, *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2000, s. 104-106; por. D. Doroszenko, *Getman Petro Doroszenko*, New York 1985, s. 103-107.

¹⁰⁸ Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku*, s. 254-255.

byli zdecydowani na ich oddanie zgodnie z uchwałami rady senatu z 30 grudnia 1666 r. oraz ostatnią depeszą Jana Kazimierza (31 XII 1666).¹⁰⁹

Rzeczpospolita bowiem, co potwierdziły warunki traktatu andruszowskiego, przegrała rywalizację z Państwem Moskiewskim o dominację w tej części Europy. Na mocy traktatu Rosja przejęła pełną kontrolę dorzecza Dniepru, mając w rękach kluczowe twierdze w postaci Smoleńska i Kijowa. Andruszów oznaczał dla Rzeczypospolitej utratę ponad 200 tysięcy km² terytorium oraz ograniczał poważnie możliwości ekspansji w kierunku wschodniego sąsiada, tak na kierunku centralnym bezpośrednio na Moskwę (bramą smoleńską), jak południowo-wschodnim (przez Czernihów, Brańsk, Tułę).

Tragiczna sytuacja państwa targanego niemal wojną domową w dobie panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego oraz wojna z Turcją (1672–1676) uniemożliwiły Janowi III Sobieskiemu odzyskanie Kijowa¹¹⁰, którego strona rosyjska w kolejnych rokowaniach (1669, 1670 i 1672) nie zamierzała oddać. Według układu bowiem z 9 kwietnia 1672 r. Kijów miał pozostać nadal w rękach rosyjskich do komisji wyznaczonej na czerwiec 1674 r., kiedy miano ustalić nowy termin zwrotu stolicy Ukrainy Rzeczypospolitej.¹¹¹ Do tego jednak nie doszło a jego pozostawienie po stronie rosyjskiej potwierdzał traktat 1686 r., utrzymujący w mocy pozostałe punkty dotyczące granicy wschodniej Rzeczypospolitej wynegocjowane przez polsko-litewskich komisarzy z 1667 r.¹¹² Ustępliwość strony polskiej wiązała się z kontynuacją działań w wojnie z Turcją w ramach Ligi świętej, niechęcią elit Wielkiego Księstwa Litewskiego do nowego zatargu z Rosją, na której udział w Lidze antytureckiej oczekiwali sygnatariusze z Linzu. I mimo wciągnięcia sił moskiewskich do Ligi nie ułatwiło to Sobieskiemu prowadzenia działań wojennych w księstwach nadunajskich i odzyskania Kamieńca Podolskiego za jego życia. Faktycznie bowiem Moskwa nie była zainteresowana wspieraniem dynastycznych planów Sobieskich, a koncentrowała się na wyprawach na Chanat Krymski (wyprawy

¹⁰⁹ Stąd począwszy od 13 I 1667 r. (31 sesji obrad) komisarze polsko-litewscy naciskali na przyspieszenie rokowań na warunkach przedstawionych przez stronę rosyjską, obawiając się, że Rosjanie wykorzystają klęski na Ukrainie do postawienia jeszcze gorszych warunków (*ibidem*, s. 250-253).

¹¹⁰ Zob. J. Woliński, *Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675*, „Sprawy Narodowościowe”, VIII/4, 1934, s. 4-5; por. Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672*, PWN, Warszawa 1968, s. 99, 125, 194-195, 206, 230; zob. także dalsze negocjacje w sprawie Kijowa w pracy *idem*, *Rzeczpospolita wobec Rosji i Turcji 1674–1679. Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej*, Ossolineum, Wrocław 1976.

¹¹¹ Z. Wójcik, *Między traktatem andruszowskim a wojną turecką*, s. 296-297.

¹¹² Zob. o rokowaniach K. Grzymułtowskiego w Moskwie w pracy K.A. Koczegarowa, *Recz Pospolita i Rossija w 1680-1686 godach. Zaključenije dogowora o wiecznom mire*, Moskwa 2008, s. 300-383.

Wasyła Golicyna w latach 1687–1689) i odzyskaniu Azowa (1695).¹¹³ Dalsze wzmocnienie Rosji kosztem Rzeczypospolitej przynosi okres wielkiej wojny północnej i panowania na tronie carskim Piotra I.

Mirosław Nagielski

The Rivalry between the Commonwealth and Moscow State for Domination in Middle-Eastern Europe in XVI–XVII centuries

Abstract

Grand Duchy of Lithuania lost strategical points in frontier zone (Smolensk, Polotsk), as a result of wars against Russia, which were waged in XVI century. These yields showed the direction of Moscow's expansion, toward Baltic Sea. Stefan Batory's campaigns let the Commonwealth to regain Polotsk Province and Livonia. In the period of so-called Dymitriady Polish-Lithuanian state exploited the Moscow's difficult position, taking Smolensk (1611) and, thanks to Deulino truce, lands of Smolensk, Chernigov and Seversk. Moscow was unable to regain its lost territories in the time of war, waged in 1632–34 and only after thirteen years war (1654–67) took contested lands. Besides them, Russia won Left Bank Ukraine with Kiev (Andrusovo Treaty, January 1667), what was confirmed in peace treaty in 1686. The Commonwealth lost the rivalry with Russia in that part of Europe, since it was not able to conduct more active policy in the East, because of the King John III Sobieski's engagement in conflict with Ottoman Turkey together with the Holy League.

Keywords: Commonwealth, Polish-Lithuanian state, Grand Duchy of Lithuania, Moscow State, domination in Middle-Eastern Europe in XVI–XVII centuries.

¹¹³ L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, PWN, Warszawa 1983, s. 295-298.